

MARTIN AVENARIUS (Kolonia)

Pandektystyczna myśl prawna w okresie przejściowym od Rosji carskiej do Związku Sowieckiego.

Rozważania nad włączeniem perspektywy rosyjskiej do badań nad prawem rzymskim

I. Wstępne uwagi programowe. Badanie dziejów prawa rzymskiego w Rosji może przynieść różnorodne korzyści. Jedną z kwestii godnych takich badań jest wpływ, jaki prawo rzymskie wywierało na system prawny, który obowiązywał w przedrewolucyjnej Rosji. W stopniu wysoce niewystarczającym zbadano w szczególności kwestie recepcji prawa rzymskiego oraz transferu prawa. Te zagadnienia należą do takich obszarów badawczych, jak „historia oddziaływania prawa rzymskiego” oraz „historia prawa prywatnego”. Korzyścią z zajmowania się nimi może być poszerzenie wiedzy o prawie rzymskim jako takim¹. Przykładowo, tocząca się przede wszystkim w XIX stuleciu debata rosyjskich prawników, czy powinno się brać prawo rzymskie za wzór, rozjaśnia w jakimś stopniu kwestię atrakcyjności porządku prawnego, opartego na tekstach pochodzących z czasów starożytnych. Dzięki argumentom zwolenników recepcji tego prawa można wywnioskować, że doceniono tkwiący w nich metodologiczny i pojęciowy potencjał, który został pomnożony na użytek ówczesnej dogmatyki przez dziewiętnastowieczną pandektystykę.

Nie mniej interesujące jest podejście wielu rosyjskich prawników, którzy zachowywali dystans wobec prawa rzymskiego, uzasadniając tę wstrzemięźliwość jego obcością z rosyjskiego punktu widzenia, zwłaszcza w kontekście własnego rozumienia prawa. Ten argument nabrał ostrości pod wpływem rosyjskiej historycznej szkoły prawa, która kładła nacisk na historyczną ewolucję prawa w obrębie własnego narodu. przypadku prawo rzymskie – jak wiadomo – nie należało do tradycji prawnej Rosji. Opis jego oddziaływania

---

¹ Taki jest cel projektu badawczego „Rzymska tradycja prawna oraz nauka prawa cywilnego w Rosji od początku XIX wieku do 1922 roku”, który jest realizowany w Instytucie Prawa Rzymskiego Uniwersytetu w Kolonii przy wsparciu Niemieckiej Wspólnoty Badawczej (DFG).

w Rosji może w tym kontekście ułatwić zrozumienie, jak w ogóle postrzegano prawo rzymskie². Chodzi o spojrzenie tych obserwatorów, którzy nie należeli do historycznego kręgu oddziaływania prawa rzymskiego w Europie Zachodniej i Środkowej.

W badaniach nad historią prawa od dawna spotykamy się z faktem, że historię oddziaływania należy w jednakowym stopniu traktować jako *przesłankę* zrozumienia, jak też jako *przeszkodę* na prowadzącej do niego drodze³. Ta podstawowa prawda historycznoprawnej hermeneutyki była punktem wyjścia już dla Friedricha Carla von Savigny, który opracował program naukowy historycznej szkoły prawa, postulując aby przesłanie starożytnego prawa rzymskiego dla prawa współczesnego badać w oparciu o historię oddziaływania tego pierwszego. Istotnym elementem, który odróżnia obraz prawa rzymskiego właściwy dla większej części Europy Zachodniej i Środkowej od perspektywy rosyjskiej jest właśnie inna historia oddziaływania. Tradycja prawa rzymskiego daje więc zachodnio- i środkowoeuropejskim historykom prawa swoisty rodzaj dostępu do prawa rzymskiego, ponieważ jego prawnicze struktury myślowe zostały im przekazane dzięki trwającemu setki lat naukowemu opracowywaniu rzymskich źródeł. Jednocześnie jednak stracili oni zdolność patrzenia na pewne sprawy w pozbawiony uprzedzeń sposób, ponieważ pytania, jakie oni stawiają w odniesieniu do prawa rzymskiego, są konsekwencją dostępnej im uprzednio wiedzy. Rzut oka na ten sam przedmiot badań z perspektywy zewnętrznej w stosunku do tradycyjnego kontekstu łacińskiej Europy może tu oznaczać cenne wzbogacenie. To jednak wymaga podtrzymywania świadomości zróżnicowania perspektyw. Pod tym warunkiem wzbogacimy naszą wiedzę w niepowtarzalny sposób. Tym bowiem, co daje widzeniu głębię, jest odstęp między jednym okiem a drugim.

Przesłanką zgłębienia tych kwestii w średniookresowej perspektywie jest w pierwszym rzędzie zbadanie osobliwej historii oddziaływania prawa rzymskiego w Rosji. Poniższe rozważania poświęcone są jej fragmentowi.

II. Nowy początek i nawiązywanie do tradycji w prawie prywatnym rewolucyjnej Rosji. Moskiewska Wieża Spaska ze sławnym zegarem była w XX w., jak wiadomo, symbolem władzy sowieckiej. Nie wszyscy natomiast wiedzą, że zarówno wieżę, jak też cały Kreml zbudowali Włosi. Chodzi w tym przypadku o znaczący i – porównując go z niektórymi założeniami obronnymi w północnych Włoszech – obrazowy przykład recepcji zachodnioeuropejskiej

---

² Por. M. Avenarius: *The Influence of Roman Law on the Russian Legal System – Necessity for Common Research*, w: tom zbiorowy *EuroFaculty – Kalinigrad Project: Developing University Education Through Internalization – Lessons Learned, Strategies Developed and Perspectives* (2008, w przygotowaniu do druku).

³ Por. M. Avenarius: *Tradition, Vorverständnis und Wirkungsgeschichte der Quellen. Vom Einfluß der geisteswissenschaftlichen Hermeneutik auf das romantische Verstehen*, w: M. Avenarius (Hg.): *Hermeneutik der Quellentexte des Römischen Rechts* (2008), s. 9-29.

kultury w Rosji. Bezpośredni związek między wzbogaceniem własnej kultury a wpływami Zachodu był niejednokrotnie albo podważany, albo nie docierał do powszechnej świadomości. Ten stan rzeczy ma najróżniejsze przyczyny. Recepcja myśli zachodniej jest od zawsze w Rosji przedmiotem krytyki, która odrzucała wpływ obcej kultury i tłumienie kultury własnej.

Przedmiotem podobnych kontrowersji stało się także prawo, i to od początku, od chwili, gdy po stronie rosyjskiej pojawiły się poważne próby wzbogacenia własnego systemu prawnego recepcją prawa zachodniego, czyli osadzonego w tradycji romanistycznej⁴.

W szczególnie widoczny sposób opozycja dała o sobie znać we wczesnym Związku Sowieckim. Była ona wymierzona przeciwko tradycji prawa rzymskiego, przy czym nie chodziło wprost o zanegowanie prawa przekazanego w Pandektach, ale o traktowanie prawa rzymskiego jako źródła i wcielenia noszącego piętno zachodniego „burżuazyjnego” prawa, które odrzucano ze względów ideologicznych⁵. Z perspektywy marksistowskiej zarzucano prawu rzymskiemu m.in. wspieranie kapitalistycznego wyzysku. Zarzut ten formułowano na podstawie obserwacji, że prawo rzymskie od zawsze sprzyjało liberalnemu porządkowi prawnemu i gospodarczemu, stwarzając wolną przestrzeń dla przynoszącego zysk wykorzystywania środków produkcji. Już Max Weber odrzucił wyobrażenie, że akurat prawo rzymskie sprzyja rozwojowi kapitalizmu, jako „dyletancki wymysł literatów”. Zwrócił uwagę na to, że wszystkie typowe dla współczesnego kapitalizmu instytucje prawne, od akcji aż do kapitalistycznych form stowarzyszeniowych w przemyśle, górnictwie i handlu były prawu rzymskiemu nieznane i mają inne, o wiele późniejsze pochodzenie⁶.

Ten pogląd nie mógł oczywiście się przebić w sowieckim piśmiennictwie. Lenin traktował prawo rzymskie jako „burżuazyjny” porządek prawny, z którym należało się rozprawić⁷, aby zbudować nowy ład społeczny za pomocą specyficznym socjalistycznym systemów regulacji. Także późniejsze sowiec-

⁴ Por. M. Avenarius: *Савиньи и его русские ученики. Передача научного юридического знания в первой половине XIX в.*?, „Ius Antiquum – Древнее Право” 15 (2005), s. 108-118.

⁵ Por. W. Bergmann: *Zivilgesetzbuch*, w: H. Roggemann / W. Bergmann (Hg.): *Zivilgesetzbuch der Russischen Föderation*, s. 39-50 (43-44); W. Wołodkiewicz: *Il diritto romano ed i regimi autoritari*, w: W. Wołodkiewicz / M. Zablocka (wyd.): *Le droit romain et le monde contemporain. Mélanges à la memoire de Henryk Kupiszewski* (1996), s. 259-266 (263).

⁶ „Między bajki należy włożyć dyletancki wymysł literatów, jakoby ‘prawo rzymskie’ sprzyjało rozwojowi kapitalizmu”; M. Weber: *Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland* (1918), w: W.J. Mommsen in Zusammenarbeit mit G. Hübinger (Hg.): *Max Weber. Zur Politik im Weltkrieg. Schriften und Reden 1914-1918* (1984) (= Max Weber. Gesamtausgabe, Abt. 1, Bd. 15), s. 437-596 (454, przypis 1).

⁷ Historia oraz instytucje prawa rzymskiego były w 1891 roku przedmiotem, z którego zdawał egzamin prawniczy. Zarówno w tym, jak też w innych przedmiotach Lenin osiągnął dobry wynik „весьма удовлетворительный”. Por. K. Rebbo: *Società socialista e cultura giuridica romana*, „Index” 12 (1983/84), s. 1-82 (4) oraz I.B. Sternik: *В. И. Ленин – Юрист. Юридическая деятельность В. И. Ульянова (Ленина)* (1969), s. 65-66. Por. także reprodukcję dyplomu na s. 16 oraz listę szczegółowych wyników przedrukowaną w: *275 лет Санкт-Петербургский Государственный Университет* (1999), s. 232.

kie piśmiennictwo trwało niewzruszenie przy tym postulatcie, niezmiennie deprecjonując znaczenie prawa rzymskiego dla własnego prawa prywatnego. Romaniści Novickij i Pereterskij podkreślali, że prawo to „nie miało dla sowieckich prawników najmniejszego znaczenia”⁸. Tu także nie chodzi naturalnie o zastosowanie prawa opartego na Pandektach, ale o podstawowe zasady rzymsko-zachodnioeuropejskiego prawa cywilnego.

Gdy władze sowieckie zainicjowały w początkach 1922 r. nową kodyfikację cywilnoprawną, realizacja tego zamierzenia nie wydawała się sprawą łatwą. Kraj stał wobec zasadniczych wyzwań wynikających z woli rozpoczęcia w sferze prawa wszystkiego od nowa. Był w trudnej sytuacji ekonomicznej powstałej po zakończeniu fazy komunizmu wojennego. Mimo to nowy kodeks prawa cywilnego wszedł w życie już 1 stycznia 1923 r. Mając w pamięci długoletnie prace kodyfikacyjne w Europie Zachodniej oraz w Rosji carskiej w XIX i XX w., należy zapytać, jak było możliwe zrealizowanie omawianego projektu w tak krótkim czasie. Ogromne zdziwienie budzi fakt, że efekt tych prac nazywał się jeszcze tak, jak się nazywał. Jak wiadomo, Związek Sowiecki od początku zaprzeczał kategorycznie istnieniu kontynuacji w stosunku do imperium carskiego⁹. Takiemu pojmowaniu prawa odpowiadał w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości sławetny dekret nr 1 z 5.12.1917 r., który dawne sądy zastępował rewolucyjnymi sądami ludowymi. Kontrowersje budziła kwestia, jakie prawo powinny stosować sądy ludowe. Podczas gdy bolszewicki polityk Peteris Stučka zabiegał o całkowite zniesienie obowiązującego dotąd prawa, szczególnie starego *Svod Zakonov*, w końcu osiągnięto kompromis, który – pod postacią art. 5 dekretu sądowego – zawierał sformułowanie, że dawne ustawy należy stosować tylko o tyle, o ile „nie zostały zniesione przez rewolucję i nie są sprzeczne z rewolucyjnym sumieniem i rewolucyjną świadomością prawną”. Nawet ta złagodzona formuła wyraźnie artykułowała wolę jednoznacznego odcięcia się od prawa przedrewolucyjnego.

⁸ I.B. Novickij / I.S. Pereterskij: *Римское частное право* (1948, przedruk 1996), s. 3; I.B. Novickij: *Основы римского гражданского права* (1956), s. 5; por. w podobnym duchu E. O. Charitonov: *Основы римского частного права* (1999), s. 4-5. Odnośnie do stanowiska sowieckiego por. E. Pólay: *Das römische Recht in den sozialistischen Ländern*, „Labeo” 13 (1967), s. 361-376 oraz A. Bosiacki: *Roman Law in Totalitarian Systems. Soviet Union, Italy and Germany – Case Study*, w: M. Zabłocka/ J. Krzynyówek/ J. Urbanik/ Z. Służewska (wyd.): *Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, t. 1 (2000), s. 131-138.

Na temat piśmiennictwa sowieckiego poświęconego prawu rzymskiemu por. obszerną ale niesety słabo znaną *Bibliographia selecta operum sovieticorum ad ius Romanum pertinentium* (1917-1987) Földiego, którą omówił i uzupełnił E.A. Skripilev, „Советское Государство и Право” 1991, z. 1, s. 149-151. Obszerne zestawienie piśmiennictwa podaje także A.V. Sčegolev: *Библиография русской литературы по римскому праву с 1860 по 1996 гг.*, „Ius Antiquum – Древнее Право” 1 (2) (1997), s. 136-161 (147-149).

⁹ Reprezentatywnie dla socjalistycznego punktu widzenia por. J. Kirsten: *Einige Probleme der Staatennachfolge* (1962), s. 49-50. Pogląd ten prawo międzynarodowe w zdecydowanej większości odrzuca; por. K. Ipsen: *Völkerrecht*, 5 wyd. (2004), s. 67. Na temat historycznych uwarunkowań tezy o nieciągłości por. M. Geistlinger: *Revolution und Völkerrecht* (1991), s. 153-155.

Wbrew wszelkim zapewnieniom o braku ciągłości nigdy, nawet po rewolucji, nie było w tym zakresie sytuacji, którą można by określić jako *tabula rasa*. Nowe nie zastępuje po prostu starego, lecz z niego wynika. Konstytuuje się w równym stopniu dzięki jego przewyciężeniu, co przez jego zepchnięcie. Stare nigdy nie zostało ostatecznie pokonane, lecz wciąż – nieraz po długim czasie – dochodzi do głosu jako nowe. Ten zarówno postępowy jak i zachowawczy proces ma walor aktualności przede wszystkim tam, gdzie rozprawa nowego ze starym, antagonizm między innowacyjnością i zachowawczością staje się programem¹⁰.

III. Kodeks cywilny Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej z 1922 r. Wyżej wspomniane napięcia towarzyszyły także powstaniu pierwszego kodeksu cywilnego Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Gdy pracowano nad nim w drugiej połowie 1922 r., mijało akurat pięć lat od rewolucji październikowej. W tym czasie ścierały się ze sobą całkowicie przeciwstawne poglądy na to, czy i jaką rolę winno odgrywać w socjalizmie prawo cywilne. Owe niezmiernie zróżnicowane postawy miały swoje źródło w poglądach twórców socjalistycznego myślenia. Zdaniem Fryderyka Engelsa w nowym, ukształtowanym przez rewolucję społeczeństwie nie ma miejsca dla prawa cywilnego. Jego zadania powinno przejąć niezwłocznie państwowe planowanie. Natomiast według Lenina, tak zresztą jak i Marksa, „burżuazyjne prawo” służące podziałowi środków konsumpcji powinno nawet po rewolucji obowiązywać przez pewien okres przejściowy. Jego instytucje, takie jak instytucja umowy, powinny jeszcze jakiś czas funkcjonować, aczkolwiek ograniczone do określonych dziedzin, na przykład wymiany towarowej.

Po zastąpieniu komunizmu wojennego w 1922 r. tzw. Nową Polityką Ekonomiczną (NEP) ta zasadnicza kwestia przybrała nową, bardziej konkretną postać. Elementem programu NEP było złagodzenie niektórych rewolucyjnych zasad. Zgodnie z marksistowskim wyobrażeniem niezbędne „obumarcie” prawa zostało przesunięte na dość odległą przyszłość; przeforsowano nawet pomysł przywrócenia prawa cywilnego. W ten sposób wytyczono ścieżkę jego kodyfikacji. Nad przygotowaniem do niej zaciążyło dalsze oddziaływanie różnych poglądów na temat charakteru prawa cywilnego, do którego należało dążyć. W związku z tym wywiązała się dyskusja, jak dalece nowe prawo cywilne może być samodzielne bądź w jakim stopniu jest możliwe stworzenie specyficznie socjalistycznego prawa cywilnego, które dawałoby państwu szerokie możliwości ingerowania w prywatne stosunki prawne. W znanym liście do ludowego komisarza sprawiedliwości Kurskiego z 20.02.1922 r. Lenin poczuł się zmuszony wmieszać się w bieg spraw. List ten rzuca światło na zmagające się siły:

¹⁰ F.Ph. Ingold: *Der große Bruch. Rußland im Epochenjahr 1913* (2000), s. 19-20.

Nie należy przejmować starego kapitalistycznego pojęcia prawa cywilnego (albo, mówiąc dokładniej, nie należy dać się wystrychnąć na dudka przez zagorzałych burżuazyjnych prawników, którzy je sobie przyswoili), lecz trzeba stworzyć nowe prawo cywilne, zając nowe stanowisko wobec umów „prywatnych”. My nie uznajemy niczego ‘prywatnego’; dla nas *wszystko* w dziedzinie gospodarki jest *publicznoprawne*, a nie prywatne. Dopuszczamy tylko *jeden* kapitalizm państwowy.

Dlatego Lenin domagał się, aby „rozszerzyć interwencjonizm państwowy w dziedzinie ‘prywatnoprawnych’ stosunków; rozszerzyć prawo państwowe, aby zmieniać ‘prywatne’ umowy”¹¹. Tego właśnie dotyczy jego często cytowany postulat, aby „do ‘burżuazyjnych stosunków prawnych’ stosować naszą rewolucyjną świadomość prawną, a nie *corpus iuris romanis*”¹².

W swoim liście Lenin opowiadał się za stłumieniem autonomii jednostki na korzyść państwowego kierownictwa oraz publicznoprawnie ukształtowanego ładu gospodarczego. Tłem rozważań jest spór między Leninem, przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych i Ludowym Komisariatem Sprawiedliwości. O ile ten ostatni wykazał pewną otwartość na wpływy tradycyjnej doktryny prawa cywilnego, o tyle Lenin żądał nadania prawu cywilnemu bardziej politycznego charakteru¹³. Wyrażona w liście krytyka zmierza do czegoś jeszcze innego. Za tradycyjnymi koncepcjami prawa cywilnego, którego ekspansję Lenin krytykuje, stali bowiem konkretni ludzie. I tu właśnie ma miejsce coś istotnego: Lenin mówi bowiem o tych prawnikach, których poglądy na prawo ukształtowały się pod wpływem mieszczańskich wyobrażeń. Istotnie, prace przygotowawcze nad odpowiednią ustawą toczyły się w środowisku zdominowanym przez prawników, którym bliskie było tradycyjne, uwzględnione przez nich w kodyfikacji prawo cywilne.

W lipcu 1922 r. w Ludowym Komisariacie Sprawiedliwości utworzono komisję kodyfikacyjną prawa cywilnego złożoną z przedstawicieli różnych komisariatów i innych instytucji. Jej przewodniczącym został profesor Wasilij A. Krasnokutskij. Już jesienią 1922 r. komisja zdołała przedłożyć wstępny projekt, przeciwko któremu zwróciło się ostrze krytyki. Jego autorom zarzucono głównie to, że stworzyli w znacznej mierze kodeks „burżuazyjny”. Poza tym, rzekomo w zbyt małym stopniu uwzględnili wątpliwości, których rozstrzygnięcie wypadałoby na korzyść państwa. W reakcji na krytykę oddele-

¹¹ Por. w niemieckim przekładzie w N. Reich: *Sozialismus und Zivilrecht* (1972), s. 133.

¹² Por. list z 20.02.1922 r. do komisarza ludowego wymiaru sprawiedliwości D.I. Kurskiego („применять не corpus iuris romani к ‘гражданским правоотношениям’, а наше революционное правосознание”), w: V. II. Lenin: *Сочинения*, t. 45 (1967), s. 408-412 (410); por. E.A. Suchanov, w: E.A. Suchanov (wyd.): *Гражданское право*, t. 1, 2 wyd. (1998), s. 7; E.A. Suchanov / L.L. Kofanov: *Влияние римского права на новый гражданский кодекс Российской Федерации*, „Jus Antiquum – Древнее Право” 1 (4) (1999), s. 7-20 (8); M.Ch. Chutyz: *Rimskoje častnoje pravo* (1994), s. 11; I.B. Novickij: *Основы римского гражданского права* (por. przypis 8), s. 5; G. Geilke: *Einführung in das Sowjetrecht*, 2 wyd. (1983), s. 67-68; M.M. Boguslawskij: *Die Internationalisierung des Privatrechts in Rußland*, w: *Wirtschaft und Recht in Osteuropa* (1998), s. 169-172 (170).

¹³ N. Reich: *Sozialismus und Zivilrecht* (por. przypis 11), s. 133.

gowano bolszewickiego prawnika Jurija Aleksandra Grigorjewicza Gojchbarga (1883-1962) do zrewidowania założeń projektu¹⁴. Gojchbarg, wychodząc od marksistowskiej tezy o obumieraniu państwa i prawa, pokazał od początku niezwykle duży dystans wobec prawa. Parafrazując znany aforyzm Marksa, stwierdził kiedyś, że prawo jest „jeszcze groźniejszym opium” dla ludu niż religia. Ta negatywna postawa szła w parze, podobnie jak u innych bolszewickich prawników¹⁵, z poglądem, że sowieckie prawo ma charakter przejściowy i nie jest już właściwie prawem we właściwym znaczeniu tego terminu. Dzięki przeróbkom Gojchbarga projekt został wzbogacony o socjalistyczne komponenty.

1. Kodeks prawa cywilnego i jego socjalistyczne komponenty. Kodeks został ogłoszony już 31.10.1922 r. i wszedł w życie 1.01.1923 r. W pewnym sensie ma on dwa oblicza. Z jednej strony nie jest bowiem – w odróżnieniu od wielu innych kodyfikacji – zakończeniem pewnego naukowego procesu. Z pełną świadomością uczyniono zeń początek nowego procesu, aby umożliwić przejście w przyszłości do takiego etapu, na którym prawo stałoby się być może nawet zbędne. Z drugiej strony kodeks zwrócony jest wstecz, i to w dwojakim znaczeniu. Po pierwsze jest on efektem „odwrotu” rewolucji, który objawił się ekonomicznie i politycznie w postaci NEP-u. Wyraźnym sygnałem tego odwrotu jest ponowne wprowadzenie do kodeksu prawa spadkowego, które zniesiono w 1918 r. Poza tym kodeksu nie można było skonstruować na gruncie ściśle marksistowsko-leninowskiej nauki, ale trzeba się było posilkiwać materiałami już istniejącymi.

Kodeks składa się z części ogólnej, prawa rzeczowego, zobowiązań i prawa spadkowego. Regulowany przezeń obszar tworzą niemal wyłącznie prawno-majątkowe zależności w stosunku istniejącym między osobami prywatnymi.

W następstwie przeróbek projektu Krasnokutskiego, których motorem był Gojchbarg, kodeks wykazuje oczywiście pewne cechy charakterystyczne dla socjalistycznego rozumienia prawa. Art. 1 zawiera np. zasadnicze zastrzeżenie odnośnie do granic ochrony prawnej osób prywatnych: „Prawa cywilne są chronione przez prawo, z wyjątkiem przypadków, gdy używa się ich sprzecznie z ich społeczno-ekonomicznym przeznaczeniem”. Zdolność prawna jest nadawana przez państwo warunkowo (art. 4 i 5). W dziedzinie prawa rzeczowego prawo własności różni się zasadniczo od prawa własności zawartego w niemieckim kodeksie cywilnym [BGB]. Wpływ ideologii marksistowskiej

---

¹⁴ Gojchbarg był docentem prywatnym na uniwersytecie petersburskim. W latach 1904-1917 należał do partii Mienszewików. Po rewolucji październikowej przeszedł na stronę władzy sowieckiej.

¹⁵ Tak było w przypadku m.in. E. Pašukanisa. Por. A. Sproede: „*Rechtbewußtsein*” (prawosoznawanie) jako argument i problem rosyjskiej teorii i filozofii prawa, w: W. Kawietz / A. Sproede (Hrsg.): *Gewohnheitsrecht – Rechtsprinzipien – Rechtbewußtsein. Sonderheft Rechtslehre* 35 (2004), s. 437-506 (481). Na temat biografii por. B. Melkevik: art. *Evgeny B. Paschukanis*, w: R. Domingo (Hrsg.): *Juristas Universales*, t. 4 (2004), s. 236-239.

jest tu szczególnie wyraźnie widoczny¹⁶. Kodeks cywilny rozróżnia bowiem trzy rodzaje własności: własność państwową znacjonalizowanych i skomunalizowanych obiektów, własność spółdzielczą oraz własność prywatną (art. 52). Z kolei prawo zobowiązań odwoływało się w znacznej mierze do wzorca w postaci projektu z 1913 r. Jednakże i tu można wykazać wpływ tendencji związanych z NEP-em. Umowa najmu (имущественный наём) znajduje się przed umową kupna (купля-продажа) dlatego, że przywództwo zamierzało w przyszłości regulować stosunki własności głównie na podstawie umów użytkowania, a nie umów zbycia¹⁷.

Gojchbarg, którego wpływowi należy w dużym stopniu przypisać specyficznie socjalistyczne właściwości prawa, był zwolennikiem teorii Leona Duguita dotyczącej społecznej funkcji prawa cywilnego i – podobnie jak on – wypowiadał się przeciwko prawu podmiotowemu¹⁸. Gojchbart wprowadził tę teorię do projektu kodyfikacji. W sferze prawa własności odwoływał się za Duguitem do teorii własności podporządkowanej funkcji społecznej¹⁹. Teorię tę Duguit sformułował w swym głównym dziele *Le droit social, le droit individuel et la transformation de l'Etat* (1908)²⁰. Właściciela uważa się za wartego ochrony tylko wtedy, gdy ten za pomocą posiadanej rzeczy spełnia społecznie użyteczne funkcje. Duguit chciał traktować człowieka jako istotę społeczną i w związku z tym prawo własności uważa nie za erupcję apriorycznej autonomii woli, lecz jako empirycznie doświadczalną konieczność społecznego współżycia²¹.

2. Wpływ rzymskiej i zachodnioeuropejskiej tradycji prawnej. Przy bliższym wejrzeniu specyficznie socjalistyczne cechy kodeksu cywilnego wydają się jednak nie tyle konsekwentną przeróbką socjalistycznego prawa prywatnego, ile „przeszczepionymi” atrapami, które stworzyła socjalistyczna myśl prawnicza. Mimo korekt zdradza on bowiem wyraźny wpływ konwencjonalnej, ukształtowanej przez Zachód i Europę kontynentalną tradycji cywilnoprawnej, która zaciążyła nad pracami komisji kierowanej przez Krasnokutskiego.

Ten stan rzeczy wynika przede wszystkim z przyczyn praktycznych, czyli z faktu, że nad ustawą pracowano pod dużą presją czasu. Naukowe przygoto-

¹⁶ G. Hamza: *Die Entwicklung des Privatrechts auf römischrechtlicher Grundlage unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Ungarn* (2002), s. 166-169.

¹⁷ Por. N. Reich: *Sozialismus und Zivilrecht* (por. przypis 11), s. 146-147.

¹⁸ *Ibidem*, s. 153.

¹⁹ R. Schlesinger: *Soviet Legal Theory, its Social Background and Development* (1945), s. 148; H. Klenner / L. Mamut: *Anhang zu Paschukanis*, w: E. Paschukanis: *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*, 2. Nachdruck der deutschen Ausgabe, hrsg., bearbeitet und mit einem Anhang versehen von H. Klenner und L. Mamut (1991), s. 318-319.

²⁰ T. 1 i 2, Paris (1908/10).

²¹ Por. L. Legaz y Lacambra: *Rechtsphilosophie* (1965), s. 692-693.

wanie gruntu pod kodyfikację za pomocą literatury prawniczej, lub choćby tylko otwarta dyskusja, jaka zwykle towarzyszy opracowywaniu projektów ustaw, tu nie miały miejsca. W tej sytuacji kodyfikatorzy musieli się odwoływać do już istniejących modeli prawa cywilnego. Ich punktem odniesienia były, na co już nieraz zwracano uwagę, z jednej strony przede wszystkim projekty przedrewolucyjne, zwłaszcza projekt prawa zobowiązań z roku 1913, z drugiej natomiast strony niemiecki kodeks cywilny [BGB]²². Oba główne źródła kodeksu cywilnego wynikają mniej czy bardziej z rzymsko-zachodnio-europejskiej tradycji prawnej²³.

a) Przedrewolucyjne projekty kodyfikacyjne. Częściowo zakończone, częściowo zaś daleko zaawansowane projekty kodeksu cywilnego dla ziem cesarstwa rosyjskiego stanowiły dla prawników porewolucyjnych bogaty zbiór nowoczesnych materiałów z dziedziny ustawodawstwa. Prace nad nim zaczęły się w 1882 r., gdy car Aleksander III polecił stworzyć komisję ds. kodyfikacji prawa. Wyniki jej pracy posłużyły w latach 1897-1898 do sformułowania pierwszej (1903-1904), a następnie drugiej, uzupełnionej o uzasadnienie wersji ustawy²⁴. Projekt, który zredagowano w oparciu o system pandektowy, odzwierciedla w swej strukturze (część ogólna, prawo rodzinne, rzeczowe, spadkowe i zobowiązań) w dużym stopniu wpływ niemieckiego kodeksu cywilnego [BGB]. W części dotyczącej prawa zobowiązań wzorem dla redaktorów było szwajcarskie prawo zobowiązań [Obligationenrecht]. Rosyjski projekt części poświęconej prawu zobowiązań z 1913 r. dokonywał – przede wszystkim za pośrednictwem niemieckiego kodeksu cywilnego [BGB] – uregulowania niektórych, wziętych z prawa rzymskiego instytucji prawnych, w ogóle do tej pory w Rosji nieznanych. Należały do nich m.in. nieuzasadnione wzbogacenie się oraz prowadzenie cudzych spraw bez zlecenia. Wybuch pierwszej wojny światowej uniemożliwił uchwalenie zarówno projektów częściowych, jak też całego tekstu ustawy przez organ ustawodawczy, czyli Dumę Państwową²⁵.

²² Na temat recepcji norm niemieckiego kodeksu cywilnego [BGB] oraz projektu z 1913 roku por. N. Reich, *Sozialismus und Zivilrecht* (por. przypis 11), s. 155-157. Na temat silnego wpływu projektów na kodeks cywilny por. K. Rebro: *Società socialista e cultura giuridica romana*, w: *Index* 12 (1983/84), s. 1-82 (57); G. Ajani: *By Chance and Prestige: Legal Transplants in Russia and Eastern Europe*, „*The American Journal of Comparative Law*” 43 (1995), s. 93-117 (94, przypis 3); E.A. Suchanov: *Предисловие*, w: G.F. Šeršenevič: *Учебник русского гражданского права*, 6. wyd. (1907, nowe wyd. 1995), s. 6-8 (6).

²³ Por. H. Schlosser: *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte. Rechtsentwicklungen im europäischen Kontext*, wyd. 10 (2005), s. 232.

²⁴ Por. wydanie *Гражданское Уложение, Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения*, pod redakcją I. M. Тютрюмова, t. 1 i 2 (1910).

²⁵ Hamza: *Die Entwicklung des Privatrechts* (por. przypis 16), s. 166. Por. przegląd prac kodyfikacyjnych w: W.A. Slystschekow: *Der Entwurf eines russischen Zivilgesetzbuchs von 1905*, „*Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*” (2005), s. 189-201.

Projekty stanowiły odpowiedź na ogólne wyzwania, który pojawiały się w tym czasie w Rosji. Pierwszym z nich była potrzeba ustanowienia praworządności. Z biegiem lat ta potrzeba stała się palącą, bo akty administracyjnej i policyjnej samowoli były na porządku dziennym. Za największą porażkę polityki uznano poczucie, że *de facto* nie istnieje żadne prawo, którego gwarantem byłoby państwo²⁶. Natomiast demokratyzacja następowała powolnie; zależnie od woli władzy jej postęp hamowano albo wręcz zatrzymywano²⁷. Poczuciu niedosytu towarzyszyła okrzepla świadomość prawna, która ujawniła się już w 1878 r. w związku ze sprawą Wiery Zasulić. Zamachowczyni, którą miano skazać zgodnie z wolą rządu, została uniewinniona przez sąd przy dużym społecznym poparciu. Podobnym przykładem obstrukcji manipulowanego przez państwo postępowania była późną jesienią 1913 r. sprawa Bejlisa. Było to wyraźnie inspirowane antysemityzmem postępowanie sądowe w Kijowie, w którym rząd nalegał na wydanie wyroku skazującego. Chciano w ten sposób wyzwolić szowinistyczne emocje, które miały – wedle rachuby – wpłynąć stabilizująco na władzę i jednocześnie obrócić się przeciwko mniejszościom. Fakt, że po trwającym miesiąc procesie oskarżony został uniewinniony, świadczy o silnej świadomości prawnej szerokich kręgów społeczeństwa, które nie było już skłonne ulegać manipulacjom ze strony rządzących²⁸.

Druga znacząca postawa, której istotą było domaganie się unowocześnienia prawa, wynikała z dynamicznego rozwoju gospodarczego imperium carskiego na początku XX wieku. W 1913 r. przeprowadzono ostatnie przed wojną i rewolucją październikową szerokie badania statystyczne, które także i dziś są bardzo pouczające. Ich wyniki pokazują bowiem, że w tym właśnie roku cesarstwo rosyjskie osiągnęło najwyższy poziom rozwoju w swej historii. Istotnie, ostatnie pięciolecie przed wybuchem wojny było okresem najwyższego i ostatniego zrywu przedrewolucyjnej Rosji, koniunktury, która wywarła wpływ na wszystkie ważne dziedziny życia kraju²⁹. Nigdzie nie było między 1897 i 1913 r. równie wysokiej stopy wzrostu w tak wielu sektorach gospodarki, jak w Rosji. W żadnym innym państwie europejskim przyrost naturalny ludności nie odznaczał się podobną dynamiką: w latach 1880-1910 wyniósł on 50%. Nigdzie nie podejmowano tak wielkich wysiłków na rzecz odrobienia zapóźnienia, tj. zreformowania systemu edukacji, rozwijania i wykorzystywania nowych technik oraz różnicowania i popularyzacji aktywności na polu kultury. W sumie Rosja, która na schyłku XIX w. była jeszcze bardzo zacofanym państwem, ale dysponowała około 1913 r. piątym na świecie po-

---

²⁶ Ingold: *Der große Bruch* (por. przypis 10), s. 54.

²⁷ Ibidem, s. 55.

²⁸ Ibidem, s. 41 z dowodami oraz V. Nabokov: *Speak, Memory* (1967), s. 176.

²⁹ Wyniki badań statystycznych z 1913 roku zostały niedawno na nowo opublikowane przez Rosyjską Akademię Nauk oraz Instytut Historii Rosji w obszernym „podręczniku statystyczno-dokumentacyjnym”: A.P. Korelin i in. (red.): *Россия: 1913 год. Статистико-документальный справочник* (1995); por. s. 3 (informacje ogólne) oraz s. 27-29 (sytuacja ekonomiczna).

tencją przemysłowym i była największym eksporterem pszenicy³⁰. Postępy w dziedzinie prawa nawet w przybliżeniu nie mogły się równać z godnym podziwu rozwojem gospodarki.

b) Niemiecki kodeks cywilny [BGB]. Niemiecki kodeks cywilny, który – jak wiadomo – jest pod wieloma względami produktem myśli pandektycznej, miał nie tylko pośredni, przez przedrewolucyjne projekty, wpływ na prace nad kodeksem cywilnym, lecz był też bezpośrednim źródłem inspiracji³¹. Przyczyn takiego stanu rzeczy należałoby szukać nie tylko w fakcie, że niemiecki kodeks cywilny [BGB] był stosunkowo najnowocześniejszym kodeksem jednego z większych państw europejskich, lecz także w tym, że – o czym za chwilę będzie mowa – studia wielu rosyjskich prawników upłynęły pod znakiem pandektyzmu w wersji praktykowanej w Niemczech. Poza tym istniały obszerne studia pomocnicze, z których rosyjscy prawnicy czerpali wiedzę o niemieckim kodeksie cywilnym [BGB]. W ten sposób prawnicy w cesarstwie rosyjskim mieli bogate doświadczenia nie tylko w zakresie prawa rzymskiego, ale także niemieckiego kodeksu cywilnego [BGB]. Rosyjscy cywiliści od dawna obserwowali z uwagą prace niemieckiej komisji kodyfikacyjnej. Miarą wielkiego zainteresowania rosyjskich kręgów fachowych niemiecką kodyfikacją było opublikowanie rosyjskiego przekładu niemieckiego kodeksu cywilnego [BGB] w Sankt Petersburgu już w 1898 r., gdy uchwalone przed dwoma laty prawo jeszcze nie weszło w życie³².

IV. Wpływ rzymskiej myśli prawnej w Europie Zachodniej i Środkowej na Rosję tuż po rewolucji.

1. Przesłanki wpływu. Przyczyn wpływu tej właśnie myśli należy szukać przede wszystkim w personalnej kontynuacji. Rosyjski stan prawniczy był na początku lat dwudziestych XX w. zdziesiątkowany przez pierwszą wojnę światową, wojnę domową, represje i ucieczki, ponieważ carscy prawnicy jako typowi konserwatyści lub liberałowie stanowili cel represji ze strony nowych władców. Niezależnie od tego ci, którzy pozostali w kraju i przystosowali się do nowego porządku prawnego, uczyli się swojego fachu niewątpliwie jeszcze na cesarskich uniwersytetach. Tak było także w przypadku prawników, którzy uczestniczyli w opracowaniu kodeksu cywilnego w 1922 r. i nie bez oporów odrzucali bliski im sposób myślenia³³.

³⁰ A.P. Korelin i in. (red.): *Россия: 1913 год*; E. Téri (= Théry): *Россия в 1914 г. Экономический обзор* (1914, po rosyjsku 1986), s. 12-13, 157.

³¹ Na temat wpływu w dziedzinie prawa zobowiązań por. N. v. Seeler: *Bürgerliches Gesetzbuch*. Buch V. Das Recht der Forderungen. Entwurf der Allerhöchsten eingesetzten Redaktionscommission zur Abfassung eines Bürgerlichen Gesetzbuchs (1900), s. II.

³² Por. G. Baranowski: *Über den Nutzen einer Lehrdisziplin „Allgemeine Rechtsgeschichte“: Rückblick und Ausblick*, w: J. Eckert (Hg.): *Der praktische Nutzen der Rechtsgeschichte* (Festschrift für Hans Hattenhauer, 2003), s. 1-21 (10).

³³ Por. J. Quigley: *Romanist Character*, w: F.J.M. Feldbrugge (red.): *The Emancipation of Soviet Law* (1992), s. 27-49 (37): „Their predilection was to stay with familiar law”.

Kształcenie prawników w cesarstwie rosyjskim było pod koniec XIX w. silnie zorientowane na Niemcy. Poza tym wielu z nich studiowało na niemieckich uniwersytetach i było obznajomionych z prawem opartym na Pandektach. W Berlinie istniało nawet odrębne seminarium, na którym przyszli wykładowcy uniwersyteccy z cesarstwa rosyjskiego studiowali prawo rzymskie³⁴. Te starania o utrzymanie związku z niemiecką nauką prawa trwały aż do wybuchu pierwszej wojny światowej. Jeszcze wiosną 1912 r. założono w Berlinie „Instytut Kształcenia Przyszłych Rosyjskich Wykładowców Uniwersyteckich”. Instytucja ta, kierowana przez Emila Seckela, istniała aż do ogłoszenia powszechnej mobilizacji 1.08.1914 r.³⁵

Wielu spośród rosyjskich prawników, którzy w ten sposób zdobyli wykształcenie, zaangażowało się już na przełomie wieków w modernizację ładu prawnego. Niektórzy z nich uczestniczyli w dyskusjach nad przedrewolucyjnymi projektami, nie będąc oficjalnie członkami gremiów kodyfikacyjnych³⁶. Chodziło przy tym nie tylko o wzbogacenie prac kodyfikacyjnych znajomością doktryny. Swoim zaangażowaniem prawnicy ci chcieli także wspomóc powstawanie społeczeństwa obywatelskiego. Wielu z nich popierało ruch konstytucyjny i angażowało się politycznie po stronie Partii Konstytucyjno-Demokratycznej, tak zwanej Partii Kadetów. Była ona chyba jedyną partią liberalną w dziejach Rosji, która opierała swoją doktrynę na osiągnięciach europejskiej nauki prawa. Prace wspomnianych prawników odzwierciedlają mocno wyostrzoną świadomość politycznego charakteru prawa. Także po rewolucji zachowały one po części duże znaczenie.

Wybitnym przedstawicielem tych kręgów prawniczych jest karnista i kryminolog Władimir Dmitriewicz Nabokov (1870-1922), który jako konstytucyjny demokrat zasiadał w Pierwszej Dumie, a nawet piastował przejściowo urzędy państwowe, nim został zmuszony w 1919 r. do emigracji³⁷. Nabokov był obrońcą struktur państwowopravných. Pragnął dla Rosji prawa i demokracji w takiej postaci, w jakiej istniały one po części w Europie Zachodniej. Wierzył, że utrwalone tam standardy sprawiedliwości nie są tylko standardami lokalnymi, lecz mogą aspirować do uniwersalności. Nabokov był przekonany,

³⁴ Obszernie na ten temat pisze F. Kolbinger: *Im Schleppeil Europas? Das russische Seminar für römisches Recht bei der juristischen Fakultät der Universität Berlin in den Jahren 1887-1896* (2004) oraz recenzja M. Avenarius a w: „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung” 122 (2005), s. 789-794.

³⁵ M. Avenarius: *Das russische Seminar für römisches Recht in Berlin (1887-1896)*, „Zeitschrift für Europäisches Privatrecht” 6 (1998), s. 893-908 (908).

³⁶ Petrażycki wziął bezpośrednio udział w pracach kodyfikacyjnych; por. G. Ajani: *Alcuni esempi di circolazione di modelli romano-germanici nella Russia imperiale*, w: *‘Scintillae iuris’. Studi in memoria di Gino Gorla*, t. 2, 1994, s. 963-977 (972-973, przypis 22). Na temat prac kodyfikacyjnych na przełomie wieków patrz N. Reich: art. *Russland*, w: H. Coing (Hrsg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte* III/2, 1982, s. 2281-2328 (2295); F.K. Neubecker: *Der Entwurf eines russischen Zivilgesetzbuchs*, „Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft” 24 (1910), s. 200-203.

³⁷ B. Boyd: *Vladimir Nabokov. The Russian Years* (1990), s. 54-67.

że system prawny musi chronić prawa wszystkich obywateli bez wyjątku, i że gwarantami tych praw powinna być konstytucja oraz wybrany przez naród parlament. Nad politycznymi zebraniem w domu Nabokova unosił się duch wzorowanego na prawie angielskim ładu konstytucyjnego³⁸. Syn Nabokova, znany pisarz, tak wspomina te spotkania: „Przez gwar głosów przebijało się bicie wysokiego zegara stojącego w ciemnym kącie pokoju, które przypominało dzwony Opactwa Westminsterskiego”³⁹.

Jednym z najznamienitszych znawców niemieckiego kodeksu cywilnego [BGB] inspirującym jego oddziaływanie na rosyjskie prawo cywilne był Josif Pokrowskij (1868-1920)⁴⁰. Okres berliński jego studiów przypadł na czas, w którym niemiecki kodeks cywilny [BGB] właśnie powstawał. Już w 1898 r. Pokrowskij zaczął aktywnie uczestniczyć w naukowej dyskusji na projektem rosyjskiego kodeksu cywilnego (Гражданское уложение). To, że w Niemczech i Rosji carskiej pracowano nad projektami kodyfikacyjnymi jednocześnie, ułatwiło powstanie szeregu studiów porównawczych, których autorzy zestawiali ze sobą prawo rzymskie, niemieckie i rosyjskie⁴¹. Pokrowskij uczestniczył m.in. w publicznych debatach o przedrewolucyjnych projektach, publikując specjalistyczne analizy poszczególnych zagadnień doktrynalnych zarówno niemieckiego kodeksu cywilnego [BGB], jak też rosyjskiego projektu kodyfikacyjnego⁴². Opierał się przy tym w znacznym stopniu na doświad-

---

³⁸ W listopadzie 1904 r. odbył się w Petersburgu pierwszy Wszechrosyjski Zjazd Ziemstw, który został zakazany przez ministra sprawiedliwości. Delegaci spotkali się więc w domu Nabokova, willi w stylu florenckim przy ulicy Bolszaja-Morskaja 47.

³⁹ V. Nabokov: *Speak, Memory* (por. przypis 28), s. 188.

⁴⁰ Por. M. Avenarius: *Rezeption des römischen Rechts in Rußland* (2005), s. 51-62. Na temat biografii Pokrowskiego por. jego krótka autoprzedstawienie w *Биографический Словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, бывшего Дерптского, университета 1802-1902*, t. 1 (1902), s. 618-619 oraz V.M. Нецаев: art. *Покровский (Иосиф Алексеевич)*, w: F.A. Brokgauz/I.A. Efron (wyd.): *Энциклопедический Словарь*, t. 24 (1898), s. 248. Por. laudację Pokrowskiego i jego dzieła w: A.L. Makovskij: *Выпавшее звено*, przedruk w nowym wydaniu (1998) Pokrowskiego *Основные проблемы гражданского права* (1917), s. 3-32, nekrolog M.V. Zimelevej: *Речь памяти Иосифа Алексеевича Покровского*, przedruk tamże, s. 322-328; N. N. Poljanskij: *Иосиф Алексеевич Покровский. Личность покойного и его ученые труды* (1922), przedruk tamże, s. 329-342 oraz A. Semenova: И.А. Покровский (К 5-летию со дня смерти, „Вестник Советской Юстиции” 1925, nr 12, s. 473-475. Sporządzony przez O. Šilochvosta wykaz jego publikacji zawiera wspomniane wznowienie *Основные проблемы*, s. 343-348.

⁴¹ Porównywaniem przepisów niemieckiego kodeksu cywilnego [BGB] z przepisami zawartymi w projekcie rosyjskim z 1905 roku zajmuje się m.in. W. von Seeler: *Der Entwurf des Russischen Zivilgesetzbuches* (1911) oraz V.I. Sinajskij: *Необходимо ли нам спешить с изданием гражданского уложения и можем ли мы создать его в настоящее время?* (1911).

⁴² Odnośnie do prawa rzeczowego por. rozprawę Pokrowskiego poświęconę własności: *Владение в русском проекте гражданского уложения*, „Журнал Министерства Юстиции” 1902, nr 10, s. 27-54 oraz *Основные вопросы владения в новом германском уложении*, w: *Вестник Права* 1899, s. 92-120. Na ten temat M. Avenarius: *Das pandektistische Rechtsstudium in St. Petersburg in den letzten Jahrzehnten der Zarenherrschaft*, w: W. Dajczak/ H.-G. Knothe (Hrsg.): *Deutsches Sachenrecht in polnischen Gerichtspraxis. Das BGB-Sachenrecht in der polnischen höchstrichterlichen Rechtsprechung in den Jahren 1920-1939: Tradition und europäische Perspektive* (2005), s. 51-75.

czeniu i wiedzy, które zdobył w Niemczech, a jego uwaga była skupiona na porównywaniu trudności, które towarzyszyły opracowywaniu rosyjskiego i niemieckiego kodeksu cywilnego. Pokrovskij, który stał się obiektem represji bolszewików, zmarł w 1920 r., natomiast jego prace czytano nadal.

Niektórzy prawnicy, którzy wybili się już w czasach caratu, mogli wywierać osobisty wpływ na naukę prawa w młodym Związku Sowieckim. Dotyczy to szczególnie Polaka Leona Petrażyckiego (1867-1931), którego psychologiczno-socjologiczną doktrynę prawa uważnie studiowali prawnicy socjalistyczni⁴³. Wpływ Petrażyckiego na jego ucznia Michaiła Rejsnera (1868-1928), który po rewolucji był przejściowo zastępcą ludowego komisarza sprawiedliwości, a następnie profesorem prawa publicznego w Moskwie, był tak wielki, że ten próbował psychologizującą teorię swego nauczyciela adaptować na potrzeby marksizmu i rozwijać ją na gruncie socjologii⁴⁴.

Te zabiegi specjalnie nie dziwią, zważywszy, że wiara w postęp miała kontynuację. Związek Sowiecki uważał się za duchowe i polityczne centrum ruchu, który sam się kojarzył z postępowaniem i przywiązywał ludzi do swojej ideologii postępu. Ale również Rosja przedrewolucyjna wykazywała silną skłonność do wiary w postęp, głęboką, aczkolwiek zróżnicowaną wiarę w historię jako proces celowy, którego końcem miałyby być jakaś forma zbawienia człowieka⁴⁵. To właśnie prawnicy byli w carskiej Rosji eksponentami idei postępu.

2. Myśl pandektystyczna w prawie cywilnym młodego Związku Sowieckiego. Z tego, co powiedziano, możemy wnioskować, że inspirowana pandektystyką myśl prawnicza zachowała swoją pozycję także w rewolucyjnej Rosji. Traktowanie bieżących wydarzeń w kraju i zagranicą jako części tradycji romanistycznej bądź zachodnioeuropejskiej jest dziś kwestionowane⁴⁶. Dlatego należałoby bliżej określić, co właściwie w myśli prawniczej jest jeszcze „pandektystyczne”. Nie chodzi tu oczywiście o proste stosowanie prawa rzymskiego, lecz o oddziaływanie oryginalnej myśli prawnej, która ma źródło w pozytywizmie drugiej połowy XIX w. i powstała z pandektystyki.

⁴³ K.B. Baum: *Leon Petrażycki und seine Schüler*, 1967, s. 14-16; art. *Petrażyckij, Lev Iosifovič*, w: *Большая Советская Энциклопедия*, t. 19, 1975, szpalta 1419-1420; J. Baberowski: *Petrażyckij, Lev Iosifovič*, w: M. Stolleis (Hrsg.): *Juristen. Ein biographisches Lexikon*, 1995, s. 480-481; W. Dajczak: art. *Leon Petrażycki*, w: E. Domingo (Hrsg.): *Juristas Universales*, t. 3, 2004, s. 837-839. Por. także A. Sproede: „*Rechtsbewußtsein*” (*pravosoznanie*) als Argument und Problem russischer Theorie und Philosophie des Rechts (por. przypis 16), s. 465-476; na temat recepcji Petrażyckiego por. M. Zieliński: *Der Transfer juristischen Gedankenguts innerhalb Europas am Beispiel der Versuche der Modernisierung des Zivilrechts im ausgehenden Zarenreich* (2007), s. 135-137.

⁴⁴ M. Rejsner: *Теория Л. И. Петражицкого, Марксизм и социальная идеология* (1908) oraz A. Sproede: „*Rechtsbewußtsein*”, s. 479-480.

⁴⁵ P. Brang: *Fortschrittsglauben in Rußland einst und jetzt*, w: R.W. Meyer (Hrsg.): *Das Problem des Fortschrittes – heute* (1969), s. 29-53 (29-30).

⁴⁶ Por. A.D. Rudokvas: recenzja M. Avenarius: *Rezeption des römischen Rechts in Rußland*, w: „*Rechtsgeschichte*” 6 (2005), s. 195-197 (196) oraz recenzja wydanego przez T. Giaro tomu zbiorowego pt. *Modernisierung durch Transfer im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (2006).

Taki pogląd na prawo zakładał jego względną niezależność wobec pozaprawnych ocen⁴⁷. Zasady prawne i ich stosowanie miały wynikać z określonego systemu prawnego, z pojęć i zasad formułowanych przez naukę prawa. Najznamienitszym przedstawicielem tego kierunku myślenia był Bernhard Windscheid. Wielu prawników w przedrewolucyjnej Rosji przyjęło tę myśl, spuściznę po niemieckim pandektyzmie, za metodyczną podstawę.

Silne uzależnienie systematyczne i merytoryczne kodeksu cywilnego od przedrewolucyjnych projektów oraz od niemieckiego kodeksu cywilnego [BGB] przypisaliśmy wpływowi Wasilija Krasnokutskiego⁴⁸. Prawnik ten jest dziś prawie w ogóle nie znany, co wynika między innymi z faktu, że literatura sowiecka systematycznie pomniejszała jego wkład w kodyfikację, wyolbrzymiając jednocześnie rolę Gojchbarga.

Akurat na jego przykładzie można pokazać, że oparcie prac kodyfikacyjnych na tekstach powstałych w kręgu pandektyzmu miało związek z zasadniczym zorientowaniem nauki na tradycję romanistyczną. Jako nauczyciel akademicki w carskiej Rosji Krasnokutskij był specjalistą od bałtyckiego i polskiego prawa krajowego, a więc tych porządków prawa prywatnego w obrębie Imperium Carskiego, które były szczególnie bliskie prawu rzymskiemu⁴⁹. W rosyjskim prawie cywilnym wyróżnił się w 1915 r. opracowaniem 11 wydania podręcznika swego nauczyciela Gabriela Szerszeniewicza (1863-1912), które jest jedną z najwybitniejszych prezentacji prawa cywilnego w późnym okresie przedrewolucyjnym⁵⁰. W Związku Sowieckim Krasnokutskij pozostał wierny prawu cywilnemu, publikując monografie na temat prawa spółek z ograniczoną odpowiedzialnością (1925) i umowie komisum (1925) oraz prezentację praktyki zawierania umów (2 wyd. 1926). Studiowali u niego, szczególnie w latach czterdziestych, niektórzy z wyróżniających się sowieckich cywilistów, m.in. M.M. Boguslawskij, M.G. Rozenberg i V.A. Tumanov. Krasnokutskij nie poniechał zajmowania się prawem rzymskim. Gdy w latach trzydziestych zaczęła się ukazywać *Wielka Encyklopedia Sowiecka*, napisał do niej artykuł na temat prawa rzymskiego⁵¹. W podręczniku prawa rzymskiego

⁴⁷ Por. F. Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. wyd. (1967), s. 430-431.

⁴⁸ Krasnokutskij urodził się w 1873 r., w 1907 r. w Moskwie złożył egzamin magisterski z prawa rzymskiego; w latach 1917-1919 i 1942-1945 był szefem katedry prawa cywilnego na Uniwersytecie Moskiewskim. Por. *Краснокутский*, w: A.G. Rjabuchin (wyd.): *Профессора Московского Университета, 1755-2004*, t. 1. Do udziału w pracach kodyfikacyjnych został włączony jako pracownik komisariatu sprawiedliwości. Por. T.N. Novickaja: *Кодификация кодификации советского законодательства* (1968), s. 102-107 (106).

⁴⁹ Wykłady zostały opublikowane: V.A. Krasnokutskij: *Местное гражданское право губерний прибалтийских и привислянских. Пособие к лекциям*, wyd. 2 (1910).

⁵⁰ O Šeršeneviču patrz A. Schlüchter: Gabriel Feliksovič Šeršenevič – eine rechtspositivistische Verteidigung des Rechts und des Rechtsstaates in Rußland, w: W. Kawietz/ A. Sproede (Hrsg.): *Gewohnheitsrecht – Rechtsprinzipien – Rechtsbewußtsein* (por. przypis 15), s. 563-575.

⁵¹ V. Krasnokutskij: art. *Римское Право*, w: *Большая Советская Энциклопедия*, t. 48 (1941), s. 842-846. W porównaniu z odpowiednimi artykułami w kolejnych wydaniach *Wielkiej Encyklope-*

Novickiego i Pereterskiego, który jest jednym z najważniejszych przedstawień materii, opublikował fragmenty poświęcone źródłom prawa rzymskiego, wykonywaniu prawa, ochronie praw oraz prawom na rzeczach cudzych. Można więc – chociaż z pewną ostrożnością – nazwać go romanistą.

Konteksty, których naszkicowanie było możliwe tylko połowicznie, pozwalają przyznać rację Földiemu, który podkreśla znaczenie przekazanego za pośrednictwem Kodeksu Napoleona prawa rzymskiego i niemieckiej pandektystyki dla dogmatyki sowieckiego prawa cywilnego⁵².

3. Doktryna prawa rzymskiego w Związku Sowieckim. Chociaż ciągłość osadzonego w tradycji romanistycznej myślenia prawnego była w sowieckim piśmiennictwie regularnie kwestionowana, to jednak świadomość podstawowego znaczenia prawa rzymskiego nie uległa zatraceniu. Konsolidacja władzy sowieckiej i ustanowienie socjalistycznego prawa osłabiły potrzebę ideologicznego sprofilowania, stwarzając okazję do zajmowania bardziej zróżnicowanych poglądów, które gremialnie przywiązywały wielką wagę do rozwijania prawa, a nawet do usprawiedliwiania jego doktryny. Stučka wyznał, że prawo rzymskie nieustannie wprawiało go w „naukowy zachwyty” (научное увлечение)⁵³. Znana jest przekazana przez Koschakera uwaga Pereterskiego, w której wskazuje na „konieczność nauczania prawa rzymskiego” wynikającą z jego „niebywałego znaczenia”⁵⁴. Rzeczywiście na sowieckich

dii Sowieckiej (por. wyd. 2, t. 36, s. 533 [bez nazwiska autora] oraz wyd. 3, t. 22 (1975), s. 121 (O.A. Židkov) prezentacja Krasnokutskiego jest o wiele bardziej wyczerpująca.

⁵² Dla A. Földi prawo rzymskie jest nawet „źródłem poznania” (гносеологичеckий источник / fonte gnoseologica) sowieckiego prawa prywatnego. Por. A. Földi, w: *Bibliographia* (por. przypis 8), s. XVII i XXV. Ogólnie N. Reich: *Rußland* (por. przypis 36), s. 2281, 2297; por. Ch. Osakwe: *Russian Civil Code annotated* (2000), s. 45; O. Sadikov: *Das neue Zivilgesetzbuch Rußlands*, „Zeitschrift für Europäisches Privatrecht” 4 (1996), s. 259-272 (259); H. Roggemann: *Grundzüge und Entwicklung des Zivilrechts der Russischen Föderation – na temat kodeksu cywilnego Federacji Rosyjskiej* (cz. 1) z 1994 roku por. H. Roggemann/W. Bergmann (Hrsg.): *Zivilgesetzbuch der Russischen Föderation* (por. przypis 5), s. 13-38 (36-37); V. Gsowski: *Soviet Civil Law*, t. 1 (1948), s. 432; K. Zweigert/ H. Kötz: *Einführung in die Rechtsvergleichung*, t. 1. wyd. 2 (1984), s. 351.

⁵³ Por. V.A. Tarchov: *Римское частное право* (1994), s. 10. O wpływie R. v. Jheringa na Stučkę por. M.G. Losano: *Studien zu Jhering und Gerber*, cz. 2, 1984, s. 157-159. Stučka reprezentował pogląd, że przechodzenie od cywilnoprawnego kształtowania stosunków prawnych do ładu sterowanego przez państwo powinno się dokonywać powoli i stopniowo, wobec czego w sowieckim systemie prawnym należy na razie zachować prawo cywilne; por. D.A. Loeber: *Unbewältigte Vergangenheit im sowjetischen Zivilrecht. Zur Auseinandersetzung um das wissenschaftliche Erbe von Peter I. Stučka*, w: D. Frenzke/ A. Uschakow (Hrsg.): *Macht und Recht im kommunistischen Herrschaftssystem*. Festschrift für Boris Meissner (1965), s. 129-150.

⁵⁴ I.S. Pereterskij: *Выбодбця история государства и права*, Часть 1: Древний мир, Выпуск 2: Древний Рим (1945), s. 5:

„Мы не можем конечно признавать пимское права »писанным пазумом« (ratio scripta) как его иногда называли. Но мы не отпицаем его огромного значения и того обстоятельства что оно было прогрессивным явлением по сравнению с предыдущими правовыми системами. Рим создал многое новое в области права и имел могучейшее влияние на дальнейшее развитие права. Этим обобщивается и необходимость изучения римского права, в особенности – пимского частного права. Это права не только имеет историческое значение, как право круп-

wydziałach prawa wykładano prawo rzymskie w szerokim zakresie⁵⁵. Taką praktykę uzasadniano nauką terminologii prawniczej i łatwiejszym zrozumieniem podstaw „burżuazyjnych” porządków prywatnoprawnych⁵⁶.

V. Zakończenie. Rewolucja uciszyła dzwony Opactwa Westminsterkiego rozbrzmiewające w salonie rodzinnego domu Nabokova. Odtąd Rosja wsłuchiwała się uważnie w bicie kurantów kremlowskich. To, co w XX w. wydawało się najważniejszą cezurą w historii Rosji, po upadku Związku Sowieckiego ukazuje się w innym świetle. Dotyczy to w każdym razie szerszej perspektywy historycznej. Tak jak dziś – w łatwiejszych okolicznościach – znów możemy patrzeć na kremlowską Wieżę Spaską jako na dzieło wczesnego renesansu włoskiego, tak też rozpościera się przed nami bardziej zróżnicowany obraz tradycji, do której rosyjska myśl cywilnoprawna była przywiązana w pierwszych latach po rewolucji, mimo wszelkich osobliwości historycznych i ideologicznych, którymi charakteryzowały się tamte czasy. Dotyczy to także współczesnej rosyjskiej historii prawa, która w znacznym stopniu wyzwoliła się od marksizmu. Taki bieg spraw możemy rozpatrywać nie tylko w kategoriach zerwania, ale także w perspektywie ciągłości myśli prawniczej.

PANDECTISTIC LEGAL THOUGHT DURING THE TIME OF TRANSITION
FROM CZARDOM TO SOVIET RUSSIA

Contemplations on incorporating the Russian perspective into the study of Roman Law

S u m m a r y

Research on the history of Roman Law in Russia does not only contribute to the knowledge of Russian private law history, but can also be of value for the understanding of Roman Law itself. The account of its historical influence on Russian law and its reception in Russia can induce a reflection on the perception held by those jurists whose perspective of Roman Law – as they were almost completely unaffected by its long-lasting reception in Western and Central Europe – is different.

нейшего рабовладельческого государства, но и представляет собой исторически ваясти юридической техники: точность и ясность определений, строгая логичность и последовательность юридической мысли, сочетаемая с жизненностью выводов, свидетельствуют о большом мастерстве римских юристов, сыгравших огромную роль в развитии юридической мысли”.

Z tym poglądem zgadza się P. Koschaker: *Europa und das römische Recht*, wyd. 4 (1966), s. 356-357.

⁵⁵ Por. przedrukowany w *Bibliotheca Orientalis* 4 (1959), s. 188-191 obszerny program nauczania rzymskiego prawa cywilnego na wydziałach prawa państwowych uczelni w Związku Sowieckim („Programm zu den Grundlagen des römischen Bürgerlichen Rechts für die juristischen Fakultäten der staatlichen Universitäten”).

⁵⁶ E.O. Charitonov: *Основы римского частного права* (przypis 8), s. 4-5; akceptując z polskiej perspektywy na temat tego ostatniego argumentu wypowiedział się M. Żołnierczuk. Jego zdaniem znajomość prawa rzymskiego umożliwia praktykującemu prawnikowi zrozumienie prawa cywilnego „państw kapitalistycznych” i ochronę interesów własnego kraju w międzynarodowym obiegu prawnym; *Zarys prawa rzymskiego* (1995), s. 47.

An investigation into the nature of this perspective requires first and foremost an examination of the peculiar reception of Roman Law in Russia. This includes an analysis of the continuance of Pandectistic Legal Thought after the Socialist October Revolution of 1917. Although the law was also one of the objects targeted for radical change, in fact in a lot of respects it remained untouched. Therefore, this development can be considered not only with respect to discontinuity, but also from the perspective of continuity in legal thought.

In July of 1922 a committee on the codification of the civil law was set up, directed by Vasilij Krasnokutskij. This jurist is hardly known today because his relevance in regard to the drafting process has continuously been downplayed by Soviet scholars. Nevertheless, he can serve as an example of how the committee, when drafting the code, resorted to some texts based on Pandectistics and, thereby, to the Romanist tradition. A professor in Czarist Russia, Krasnokutskij was an expert on Baltic and Polish regional law (*Partikularrecht*), which were two private law systems within Czarist Russia eminently akin to Roman Law. Additionally, in the Soviet epoch he published several works on Roman Law. Consequently, Krasnokutskij can – with some reservations – be identified as a “Romanist.”

The main objections to the committee’s draft were directed at its allegedly “bourgeois” character and a perceived insufficiency of provisions allowing for state intervention in the code. In order to meet the concerns, the Bolshevik jurist Aleksandr Gojchbarg was entrusted with the revision of the Krasnokutskij draft. As a consequence, the Civil Code which became effective in 1923 does show certain important elements characteristic of Socialist Legal Thought. But a closer inspection reveals that these cannot be qualified as the outcome of the consistent application of a carefully designed Socialist concept of civil law, but rather as evenly distributed fragments of Socialist Legal Thought blending in with the pre-existing body of law resulting in what later appeared to be an independent Socialist version of civil law. Despite these corrections the influence of the civil law tradition specific to Western Europe still remains clearly discernable in the code. It is based on civil law systems which had already been in existence, namely both pre-revolutionary civil law drafts and the German Civil Code.

As Krasnokutskij’s example shows, one of the main reasons for the impact of Roman Legal Thought on early post-revolutionary Russia can be found in the continued influence of certain jurists. Those jurists who were able to stay in the country after the demise of Czardom and participate in the building of the new legal order had studied their subject under the media-tive influence of German Jurisprudence at the universities of Czarist Russia. They passed on a specific kind of legal reasoning which had been derived from the legal positivism of the second half of the 19th century and originated in Pandectistics itself.

PENSÉE PANDECTISQUE PENDANT LA PÉRIODE DE TRANSITION ENTRE L’EMPIRE DES TSARS ET LA RUSSIE SOVIÉTIQUE

Considérations sur l’intégration de la perspective russe dans l’étude du droit romain

R é s u m é

L’étude de l’histoire du droit romain en Russie ne contribue pas uniquement à la connaissance de l’histoire du droit privé russe, mais elle permet également une meilleure connaissance du droit romain lui-même. L’analyse de l’histoire des effets du droit romain en Russie permet d’étudier la perception de ce dernier par des juristes se trouvant presque entièrement en dehors de l’histoire séculaire des effets du droit romain en Europe occidentale et centrale et possédant donc leur propre perspective.

Mais l’étude de cette perspective implique tout d’abord une discussion sur l’histoire des effets du droit romain caractéristique pour la Russie. Entre autre, il s’agit ici de l’étude de l’ef-

fet continu latent de la pensée pandectistique après la révolution russe de 1917. S'il est vrai que la révolution aurait dû provoquer un bouleversement radical également dans le domaine du droit, on sait aujourd'hui qu'elle a, d'une manière latente, laissé beaucoup perdurer dans ce domaine. Nous ne pouvons donc pas considérer ce développement uniquement comme une rupture mais donc aussi comme la perspective d'une continuité dans la pensée juridique.

En juillet 1922, une commission de codification du droit civil a été fondée par Vasilij Krasnokutskij. Ce juriste a aujourd'hui presque été oublié, car la littérature soviétique a systématiquement minimisé son importance dans le domaine de la législation. Mais son exemple montre cependant que la codification était influencée par les textes basés sur la doctrine pandectistique et en cela par la tradition des romanistes. Sous l'Empire des Tsars, Krasnokutskij était professeur spécialisé en droit baltique et polonais, c'est-à-dire dans les ordres juridiques privés les plus proches du droit romain. Pendant l'époque soviétique, il publiât plusieurs ouvrages sur le droit romain. On peut donc considérer Krasnokutskij – avec certaines précautions d'usage – comme un « romaniste ».

Le reproche principal fait au projet de la commission était que le codex avait été rédigé de façon « bourgeoise », négligeant les réserves en faveur des actions étatiques. Pour aller dans le sens de la critique, le juriste bolchevique Aleksandr Gojchbarg a donc été chargé de la révision du projet Krasnokutskij. Du coup le code civil, entré en vigueur en 1923, présente évidemment des caractéristiques importantes de l'idée socialiste du droit. En les analysant plus précisément, ces caractéristiques ne sont pas un développement résultant du droit privé socialiste, mais plus un décalage « imposé » par la pensée socialiste en droit. Malgré les corrections, on distingue sans difficultés dans le code civil, l'influence de la tradition du droit privé de l'Europe centrale et occidentale. Le code se basait sur des modèles de droit privé déjà existants, en particulier sur le projet de droit des obligations de 1913 et également sur le code civil allemand.

L'influence de Krasnokutskij est donc un exemple montrant que les courants de la pensée juridique romaine en Europe centrale et occidentale sur la jeune Russie postrévolutionnaire sont aussi à rechercher dans la continuité personnelle. En effet, les juristes restés sur place après la chute de l'Empire des Tsars et participants à la réorganisation du droit, avaient étudié dans les universités de l'Empire, et avaient été indirectement influencés par la jurisprudence allemande. Ils traduisirent donc une pensée juridique spécifique, issue de la doctrine pandectistique, et dont les origines sont à chercher dans le positivisme de la deuxième partie du 19ème siècle.

